

International Multidisciplinary Scientific Global Conference on Education and Science

Hosted Online from Vienna, Austria
on October 20th, 2022.

www.conferencepublication.com

ANALYSIS OF SOME NATIONAL-ETHICAL PHRASEOLOGICAL AXIOLOGEMS IN THE UZBEK LANGUAGE

Sh. Khudaykulova
JIDU

During the period of independence, special importance was attached to the creation of various explanatory dictionaries and dictionaries that fully cover the phraseological wealth of our language. For example, Sh.Rakhmatullaev's "Phraseological Dictionary of the Uzbek Language", M.Sadikova's "Brief Russian-Uzbek Stable Phrases Dictionary", Mahmud Sattor's "Uzbek's Speech is Interesting", B.Yoldoshev, K.Bozorboev's "Phraseological Dictionary of the Uzbek Language", Sh.Shomaksudov, Sh. Shorahmedov's "Chamber of Meanings", Sh. Shomaqsudov, S. Dolimov's "Kairaki sozlar" (folk sayings), N. Mahmudov, D. Khudoyberganova's "Annotated dictionary of Uzbek language similes", N. Mahmudov, Yo. Odilov's "Uzbek language Such lexicographical works as "explanatory dictionary of enantiosemic words" are among them.

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ БАЪЗИ МИЛЛИЙ-ЭТИК ФРАЗЕОЛОГИК АКСИОЛОГЕМАЛАР ТАҲЛИЛИ

Ш.Худайкулова,
ЖИДУ

Мустақиллик даврида тилимизнинг фразеологик бойлигини тўла қамраб олувчи турли хил изоҳли луғатлар, сўзликлар яратишга алоҳида аҳамият берилди. Масалан, Ш.Раҳматуллаевнинг “Ўзбек тилининг фразеологик луғати”, М.Содиқованинг “Қисқача русча-ўзбекча барқарор иборалар луғати”, Маҳмуд Сатторнинг “Ўзбекнинг гапи қизиқ”, Б.Йўлдошев, К.Бозорбоевларнинг “Ўзбек тилининг фразеологик луғати”, Ш.Шомақсудов, Ш.Шораҳмедовларнинг “Маънолар маҳзани”, Ш.Шомақсудов, С.Долимовларнинг “Қайроқи сўзлар” (халқ иборалари), Н.Маҳмудов, Д.Худойберганодаларнинг “Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати”, Н.Маҳмудов, Ё.Одиловларнинг “Ўзбек тили энантиосемик сўзларининг изоҳли луғати” сингари лексикографик асарлар шулар сирасидандир.

Тилшунослар томонидан фраземаларнинг когнитив-прагматик талқини, унинг структур-грамматик, семантик-услубий, функционал жихатларини ўрганишда

International Multidisciplinary Scientific Global Conference on Education and Science

Hosted Online from Vienna, Austria
on October 20th, 2022.

www.conferencepublication.com

муайян ютуқларга эришилди, шунингдек, барқарор бирликлар устидиги анънавий изланишлар билан бир қаторда, замонавий тилшуносликда когнитив йўналишга эътиборнинг ортиши натижаси ўлароқ фразеология соҳасидаги тадқиқотларда ҳам когнитив ёндашув шакллана бошлади. Кейинги йилларда ўзбек тилшунослигида фразеологизмларни ушбу аспектда ўрганишга уринишлар анъанавий муаммога янгича қараш вужудга кела бошлаганидан далолат бераётган бўлса-да, ўзбек тили фразеологик бирликларини аксиологик ёндашув асосидаги татқиқи, фраземаларнинг қадрият ва аксилқадрият баҳога эгаллиги, шунингдек, антонимия асосида муайян тасниф қилиш, аксиологик лексиканинг миллий ва умуммиллий хусусиятлари, уларнинг семантик-стилистик таҳлили аксиологик аспектда тадқиқ этиш долзарблик касб этмоқда.

Хусусан, фразеологик бирликларнинг миллий-маданий нуқтаи назардан тадқиқ қилишга бағишланган ишларда фразеоконцепт тушунчаси, муайян маданият тил ташувчиларнинг миллий ментал майдонларини таҳлил этиш, у ёки бу тилдаги фразеологизмларнинг ментал моҳиятини ўрганиш каби масалалар тадқиқ қилинган. Фразеологик бирликларнинг аксиолингвистик тадқиқи кўп ҳолларда турли тилларни қиёслаш аспектида олиб борилади, аксиологик фразеологияда фраземаларни турли тиллар қиёсида ўрганиш тилшуносликка кўпроқ самара бериши мумкин.

Кўплаб аксиологик фразеологияга доир тадқиқотларда қадрият ва аксилқадрият мақомидаги аксиологик жуфтликлар таснифланган. Ушбу таснифлар асосида аксиологик фразеологик жуфтликларнинг мавзу жиҳатдан физиологик, моддий, ижтимоий, руҳий, маънавий-ахлоқий, интеллектуал, эмоционал, диний, миллий-этик ва мутлақ аксиологемалар каби таснифлари келтирилади ва қуйида улардан миллий-этик аксиологема ҳисобланган серфарзанд-бефарзанд аксиологик жуфтлигини таҳлилга тортдик:

Ўзбек тилидаги серфарзанд-бефарзанд, номусли-беномус, андишали-андишасиз, ифбатли-ифбатсиз ҳаёли-ҳаёсиз, фаросатли-бефаросат каби аксиологик жуфтликлар миллий-этик аксиологемалардир. Масалан, юзи ёруғ бўлмоқ, издан чиқмоқ, қайси юз билан, юзига оёқ босмоқ, юзига оёқ қўймоқ, юзи ерга қаради, бошини букмоқ, бошини ҳам қилди, ети номусни ерга букмоқ, юзи шувут бўлмоқ, юзи чидамаслик, юзи шамгин бўлмоқ, йўлдан чиқмоқ, номуси букилди, енгил табиат, доғ тушурмоқ каби фраземалар номусли-беномус аксиологик жуфтлигини ифодалайди.

International Multidisciplinary Scientific Global Conference on Education and Science

Hosted Online from Vienna, Austria
on October 20th, 2022.

www.conferencepublication.com

Ушбу қадриятлар сирасида серфарзанд-бефарзанд аксиологик жуфтиликга тўхталиб ўтамиз. Инсоннинг ўзидан кейин насл қолдириш, барча маданиятларда рағбатлантирилади ва шу маънода оила, ота-она қаторида фарзанд қадрият саналади. Шу билан бирга муайян маданиятларда аксиологик иерархия жиҳатидан мазкур қадриятнинг фарқланиши кузатилади. Кўп ҳолларда қадриятлар таснифида наслини давом эттириш, одатда, витал – ҳаётий зарурат сифатида талқин қилинади. Маданий-ментал нуқтаи назардан ёндашилса, насл қолдириш – фарзандли бўлиш ҳамда серфарзандлик ўзбек халқида витал даражадан юқорида эканлиги ҳақида хулосага келиш мумкин. Шу ўринда Ф.Усмановнинг фикри қарашимизнинг тасдиғига хизмат қилади. Тадқиқотчи, жумладан, А. Фёдоров луғатида келтирилган таснифга ҳақли эътироз билдиради: “Қадриятларнинг юқоридаги таснифлари ўзининг чекланган томонига эга, деб ҳисоблаймиз. Масалан, А.Фёдоровнинг таснифида авлодни давом эттириш экзистенциал (ҳаёт мазмунини акс эттирувчи) қадрият эмас, витал қадриятлар сирасига киритилади. Ўзбек маданияти нуқтаи назаридан бу мунозарали. Шунингдек, барча қадриятлар, у хоҳ ахлоқий, хоҳ сиёсий бўлсин, ижтимоий илдизларга эга. Чунки бунда бир маданият бирлаштириб турган жамоанинг маданий меъёрлари ҳал қилувчи аҳамият касб этади” [1]. Чиндан ҳам ўзбек халқида фарзандли бўлиш фақат насл қолдиришни англамайди, халқ онгида тириклик мазмуни ва мақсади даражасидаги қадрият сифатида яшаб келади. Фарзанд – белнинг қуввати, фарзанд – дилбанд, фарзанд – қанот, фарзанд – жонга пайванд, фарзандинг – давлатинг, *қўзимизнинг нури*, белимизнинг қуввати, ҳаётимизнинг меваси ўғлимиз мулла Отабек” (А.Қодирий. Ўткан кунлар) каби бирликларда қадрият баҳоси қийсланаётган предмет орқали воқеланади, одатда у ҳаётий куч, энергия, суюкли, имконият, бойлик, мол-дунё, ёруғлик энергияси, ҳаётда орттирилган азиз неъмат билан тенглаштирилади. Ушбу қиёслар кўпроқ қадриятни экзистенциал моҳиятга яқинлаштиради. Ўзбек тили лексик захирасидаги фарзанд ато этмоқ, фарзанд кўрмоқ, чақалоқ ингаси эшитилмоқ, янги меҳмон келмоқ каби бирликлар фарзандли бўлиш билан боғлиқ илиқлик, қувонч, бахт ассоциацияларини уйғотади. Шунингдек, “кўпайиш” эвфемизми, дуолардаги этимологияси қадим туркий тилдаги қадрият мазмунига эга концептларга бориб тақалувчи ували-жували сифати, орттирма даражадаги сифат билан қўлланувчи қўша-қўша фарзанд бирикмаси ҳам семантик-аксиологик маъно ифодалайди. Икки ёшнинг муҳаббатли, ували-жували бўлишларига дуо қилишгач, совчиларга заррин тўнлар кийдирилди (А. Қодирий Ўтган кунлар.).

International Multidisciplinary Scientific Global Conference on Education and Science

Hosted Online from Vienna, Austria
on October 20th, 2022.

www.conferencepublication.com

Биз кўпайишдик. Қўшалок набирали бўлдик (Газетадан). Икки ёш унаштирилган кундан бошлаб “Қўша-қўша фарзандлар кўришсин”, деб дуо қилишади (Газетадан). Аксинча ўзбек маданиятда бефарзандсизлик катта фожиа саналади: “Ҳазрати Хизр боважоним, мен бир шўрпешона бандаман! **Тирноққа зорман!** Эшитяпсизми, тирноққа зорман! Нима тиласангиз тиланг, манави чопонимгача сотаман, айтганингизни айтгандайин бажо келтираман! Менга **бир фарзанд** берсангиз бўлди, ҳазрати Хизр боважоним!.. (Тоғай Мурод. Ойдинда юрган одамлар). Шу билан боғлиқ тирноққа зор, тирноқсиз, тирноқ юзини кўрмаслик каби соматик фразеологизмлар ўтинч, мавжуд эмаслик, маҳрумлик семантик маъноларини ташийди ҳамда бефарзандлик аксилқадрият эканлигини таъкидлайди. Ўзбек тили лексикасидаги мазкур қадрият билан боғлиқ қисир, пушти куйиб кетган, туғмас каби қатор эвфемизлар кучли салбий бўёққа эга. Бу эса халқда аёлнинг фарзанд кўра олмаслиги катта қусур саналганидан далолат беради. Шу тариқа бефарзандликнинг экзистенциал мазмундаги аксилқадрият эканлиги концептнинг зиди бўлмиш фарзандлилик/серфарзандликнинг миллий-этик қадриятлар иерархиясида юқори ўринда турувчи қадрият сифатидаги баҳосини воқелантиришга хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, аксиолингвистика тилда акс этган қадриятларнинг тил бирликлари ва белгилари билан ифодаланиш хусусиятларини ёритишга хизмат қилади. Аксиологик лексикани тадқиқ қилишда фразеологизмлар муҳим ҳисобланади. Аксиологик фразеологизмларда муайян миллатнинг образли тафаккури, миллий-ментал дунёқараши яққол ўз аксини топади.